

Batı'da Bir Nakşî Cemaati: Şeyh Nâzım Kıbrısı Örneği

Tayfun ATAY

İletişim Yayınları, İstanbul 1996, 396 sayfa.

Tanıtan: İsmet TUNÇ*

Sosyal bilimci Tayfun Atay; tanıtmaya çalışacağımız bu kitabında, Londra merkez olmak üzere İngiltere'de faaliyet gösteren ve geniş bir alana yayılma imkânı bulan Kıbrıslı Şeyh Nâzım'a bağlı Nakşibendî hareketine mensup insanların, "kendilerine ve kendileri dışında kalan Müslüman ve gayri-Müslimlere yönelik tutum ve davranış biçimlerini ilgi odağı yapmakta ve tartışmaya açmaktadır". Yazar çalışmayı bir yılı aşkın bir zamanda tamamlamıştır.

Yazar tarafından kitabın giriş bölümünde, batı toplumlarında İslam'a bakış açısına dair birtakım değerlendirmeler yer almaktadır. Özellikle 1979 İran İslam Devrimi'nden sonra kendini Müslüman kimliğiyle tanımlayanların kamuoyundaki ideolojik ve siyasal çıkışları, "İslâmî fundamentalizm", "İslâmî yeniden-canlanma", veya "İslâmî yeniden-diriliş" olarak ele alınmış ya da bu şekilde tanımlanmaya çalışılmıştır. Yazar bu tür değerlendirmelerin yoğun kullanılmasının basmakalıp ve "özcü" değerlendirmelere yol açtığını, "öte yandan da İslami söylem ve pratiğin farklı toplumsal ve kültürel bağlamlardaki çokluk ve çeşitliliğinin" göz ardı edildiğini dile getirmektedir. Yazar, "global" sorulardan ziyade, daha özel alanlara yani daha spesifik sorulara ağırlık vererek yeni açılımlar yapmanın faydalı olacağını iddia etmektedir. Bu çalışmayı da bu tür bir çabanın ürünü olarak değerlendirmekte ve İslam üzerine makro düzeyde yapılan çalışmaların yanında, mikro düzeyde örnek-olay ve etnografi çalışmalarının da yapılarak bir anlamda İslam'a dair üretilen tezlerin geçerliliklerini test etmenin gerekli olduğunu vurgulamaktadır.

Araştırmacı, bu çalışmayla bazı özel sorulara cevap bulma amacındadır. Yazar bu soruları şu şekilde sıralamaktadır: "Topluluk üyeleri nasıl ve hangi şekillerde kendi İslami kimliklerini inşa etmekte ve kendilerini diğer İslami guruplardan ayırt etmektedirler? Bir başka deyişle, sahip oldukları dünya görüşünün ve pratiğin ayırt edici boyutları nelerdir? Ne şekilde ve ne dereceye kadar kendilerini çevreleyen modern-Batı toplumuna uyum sağlamaktadırlar? Bu topluluk tarafından temsil ve takdim edilen "geleneksel" Nakşibendî söylem hangi bakımlardan modern dünyanın hâkim değerler-düşünceler sistemine karşı bir alternatif ya da meydan okuma olarak görülmektedir? Topluluk-içi rekabet ve çatışma süreçlerinin boyutları nelerdir ve bunlar pratikte nasıl ortaya çıkmaktadır? İslam'ın birbirine rakip yorumları nasıl yaşama geçirilmektedir?"

* Arş. Gör., Şırnak Üniversitesi, Dinler Tarihi ABD.
tuncismet@gmail.com

Tarihsel ve Kavramsal Temeller

Yazar, çalışmaya dair kavramsal çerçeveyi “*Tarihsel ve Kavramsal Temeller*” bölümünde vermektedir. Tasavvuf sözcüğünün ayrıntılı tanımları ve İslâmî yaşam içinde nasıl meydana geldiğini, bu sözcüğün yerli ve yabancı kaynaklarca nasıl ele alındığını ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır.

Tasavvufu kısaca “İslam mistisizmi” olarak tanımlayan yazar, mistik kavramının açıklanması zor bir kavram olduğunu söylemekte, dini açıdan “insanın ilahi olanla ilişkiye girme onunla birleşme, ‘bir olma’ deneyimine işaret eden bir terim” olarak tanımlamaktadır. İslam coğrafyası içerisinde ya da çevresinde var olan diğer mistik geleneklerin tasavvufa etkileri sürekli bir tartışma konusu edildiği ifade edilmektedir. Yazara göre tasavvufun İslam’da ortaya çıkışı birbirine bağlı iki etmenle ilişkilidir. Bunlardan birincisi: Bazı Müslümanların, özellikle de Arap olmayanların, dönemin yöneticileri olan Emeviler’in lüks yaşama olan tutkularından duyulan rahatsızlıktı. Bununla bağlantılı olan ikinci neden ise, kendilerini Emevi sarayı ile özdeşleştirmiş olan dönemin uleması tarafından temsil edilen fikhî ve normatif İslam anlayışının hâkimiyetine duyulan tepkiydi.

Ulemanın, Müslümanların tavır ve davranışlarını İslam’a uygun hale getirmek için üstlendiği görev, yazara göre maneviyatın göz ardı edilmesine neden olmuş ve “Müslümanların Allah’a ve ümmete karşı davranışlarını düzenlemekle uğraşan ulemanın formel İslami bilgisi olan şeriata adeta bir alternatif olarak” şekillenmiştir. Buna göre tasavvuf evliyaları üretmiştir. Yazarın ifadesiyle onlar “Her ne kadar Peygamber’in üstünlüğünü ve öncelikli pozisyonunu reddetmeseler de, pratikte Allah’a Peygamber kadar yakın oldukları izlenimini vermekteydiler.”

Bu noktadan itibaren ulema ile sûfiler arasında, Allah’a ulaşmada yöntemler üzerine ciddi ayrılıkların yaşandığı, bu durumun, 9. yüzyılın sonuna doğru Hallac-ı Mansur hakkında devrin uleması tarafından verilen ölüm fetvasıyla radikal bir çekişmeye kadar gittiği özellikle vurgulanmaktadır. Yazara göre, 11. yüzyılın sonuna doğru ulemanın legalist ve normatif şeriat İslam’ı ile sûfilerin mistik İslam’ı arasında bir yumuşama ve yakınlaşma girişi oldu ve bu durum özellikle İmam Gazali’nin büyük çabasıyla başarıya ulaştı. Gazali’nin hem âlim hem de sûfi oluşu ile -yazara göre entelektüel bir çaba olarak- tasavvuf ulemanın şer’i İslam’ına karşıt değil, onu tamamlayıcı bir konum kazandı. Yazar bu noktada, İslam inancının bu iki ana kolu arasındaki farkı sadece inancın farklı bileşenlerine vurgu yapma meselesi olarak değerlendirmektedir. Yazar, Gazali’den sonra şer’i ve tasavvufi İslam’ın, yani ulema ile sūfiler arasında yoğun bir etkileşmenin olduğunu, hatta sufi üstatların İslam dünyasının pek çok bölgesinde ulemanın görevini icra ettiklerini belirtmektedir.

Yazar, detaylı olarak “Şeyh” kavramını etimolojik açıdan ele almakta, Şeyh’lerin toplumsal yönlerinin analizlerini yapmakta, onların yüklendikleri toplumsal görevleri, insanlar üzerindeki etkilerini, manevi yönden otoriter kimliği

nasıl kazandıklarını ve şeyhlerin bunun gibi özelliklerini geniş açıklamalarla ve kaynakçalarla ele almaktadır.

Kitabın “*Tasavvufa Antropolojik Yaklaşımlar*” alt başlığında, Din Antropolojisi kapsamında Batı dünyasında hem oryantalistlerin, hem de oryantalizm sonrası araştırmacılarının -İslami gelenek içerisinde- en fazla ilgisini çeken konunun tasavvuf olduğunu ve pek çok Batı üniversitesi kütüphanesinde tasavvuf ve İslam mistisizmi konularında sayısız kitabın ve çalışmanın bulunduğunu dile getirmektedir. Ayrıca ülkemizde antropolog kimliği bulunan araştırmacıların, özellikle kırsal kesimde tasavvuf ehli kişilerin toplum üzerindeki etkileri, bu etkinin meydana getirdiği ya da şekillendirdiği toplumsal yapı, birey-din-devlet ilişkisi üzerine yapılan çalışmalarından da örnekler vermektedir.

Nakşibendî Tarikatı

“*Nakşibendî Tarikatı*” alt başlığında, yazar tarikatın kuruluşunu, tarihçesini ve genel karakteristiğini uzun uzun tahlil etmekte, Nakşibendiliğin dünya coğrafyasındaki etkinliğini, sınırlarını belirtmeye gayret göstermektedir. Özellikle bu tarikatın kuruluşunda adı geçen şahsiyetler üzerinden dönemin koşulları irdelenmekte, tarikat liderlerinin özellikleri ayrıntılı biçimde tasvir edilmektedir.

Nakşibendilikteki silsile ve Ortodoksi-Heterodoksi tartışması yazar tarafından ayrıntılı bir şekilde okuyucuya sunulmaktadır. Farklı coğrafyalara yayılma imkânı bulan Nakşibendî tarikatında, “birbiri ardı sıra geçmişe doğru giden, yani farklı tarihsel dönemlerde yaşamış olan şeyhler aracılığıyla İslam Peygamberine, onun aracılığıyla da Allah’a bağlayan ruhani hattır. Silsile bir tarikat lideri ya da şeyhinin, dini otoritesi sorgulanamaz olan kutsi pozisyonun meşruiyet kaynağıdır; çünkü o Allah’tan başlamış olan bir hattın yaşanan andaki en uç noktasında durmaktadır.” Yazar silsilenin önemi hakkında, “silsile, aynı zamanda, İslam’da bir “şeyhin” bir “âlim”den neden daha üstün olduğunu açıklamak amacıyla tasavvuf erbabı tarafından sıklıkla söz konusu edilen bir kavramdır” demektedir. Bu anlamda Nakşibendilik içinde farklı coğrafyalarda devam ettirilen bir tarikatın farklı silsileler halinde devam etmesi gayet doğaldır. Yazar, Nakşibendî tarikatında orijinal olarak birbirinden farklı üç silsile olduğunu, bunların ikisinin Hz. Ali’ye, diğeri ise Hz. Ebu Bekir’e çıktığını ifade etmektedir. Yazar burada Hz. Ali’ye çıkan silsile ile Hz. Ebu Bekir’e çıkan silsile müritleri arasındaki farklara da değinmektedir. Bir anlamda Hz. Ebu Bekir’in Sünni İslam’ın en büyük şahsiyeti olduğu için Nakşibendî geleneğinde Sünni etkisi olduğunu iddia etmektedir. Bunu da zikir törenlerinde Sünni ve Alevi etkisinin müritler üzerindeki etkisine dikkat çekmek suretiyle aktarmaktadır.

Yazar Şeyh Nâzım’ın, Halidi-Nakşibendî geleneğinin bir kolunun lideri olarak konumlandığını silsilesi Hazreti Peygambere Hazreti Ebu Bekir ile ulaştığını, kendisinin de bu silsilede kırkıncı ve müritlerinin iddiasına göre, sonuncu şeyh olarak yer aldığını ifade etmektedir.

Şeyh Nâzım el-Hakkanî el-Kıbrisi

Kitaptaki Şeyh Nâzım'a ait biyografi, yazar tarafından; daha çok müritler tarafından verilen bilgiler, şeyhin sohbetlerinden derlenen kitaplar ve diğer yazılı kaynaklardan elde edilmiştir. Şeyh Nâzım, özellikle biyografisinin öğrenilmesi için sorulara sorulara ayrıntılı cevaplar vermemiş, özellikle tasavvufi geçmişi ile ilgili sorulara basitçe "Takdir-i İlahi" şeklinde kaçamak cevaplar vermiştir. Yazar, kitabın ilk sayfalarında Şeyh Nâzım'ı, İslam'ı tüm dünyada ve özellikle Batı'da yaymayı kendine misyon edinmiş, bu amaçla dünyanın bir ucundan bir ucuna sürekli hareket halinde olan bir tarikat şeyhi olarak tanımlamakta/tanıtmaktadır. Bu bağlamda yazar, Şeyh Nazım'ı, klasik tarikat anlayışını devam ettirenlerin aksine, "irşad amacıyla müridlerinin ayağına kendisi giden bir 'Şeyh üs-Seyyah'" olarak nitelendirmektedir.

Şeyh Nâzım'ın tasavvufa nasıl tanıştığı, bu süreçte kimlerden dersler aldığı, özellikle Şeyh Abdullah Dağıstanî ile olan gönül ilişkisi gibi ayrıntılar da kitapta yer almaktadır. Kitabın bu bölümünde Şeyh Nâzım'ın ilim çalışmaları, ailesi, Londra'ya gidişi hakkında da bilgiler verilmektedir. Ayrıca silsilenin Şeyh Nâzım'a nasıl geçtiği, Şeyh Nâzım ile birilikte silsilede yer alan ve farklı coğrafyalarda ilim hizmeti veren diğer şeyhler hakkında da bilgiler kitaba dahil olmuştur.

Kitabın devam eden anlatımlarında, Şeyhin Londra'da çevre edinme süreci ayrıntılı olarak aktarılmaktadır. Londra'da şeyhin ve cemaatin kaldığı yerler, maddi olanakların nasıl elde edildiği, diğer ülkelere gidiş ve gelişlerin nasıl gerçekleştirildiği gibi ayrıntılar da yazar tarafından okuyucuya aktarılmaktadır. Yazarın araştırma esnasında elde ettiği bulgular da bu bölümde okuyucuyla paylaşılmaktadır.

Yazar alan çalışması boyunca tespit edebildiği 56 farklı ülkeden insanın tarikat ehli olduğunu, bu sayıyı kendisinin belirlediğini ve sayının fazla olma ihtimalinin yüksek olduğunu dile getirmektedir. Özellikle her yıl Ramazan ayında şeyhi görmek için insanların Londra'ya akın ettiğini, dünyanın farklı bölgelerinden sayısız insanın şeyhi görmek için yollara düştüğünü dile getirmektedir. Yazar bu bölümde ayrıca, zikir toplantılarının belli gruplar halinde haftanın belli günlerinde düzenli olarak yapıldığını, genel olarak yaş, cinsiyet, etnisite, bölge gibi kategorilerde belirlenen cemaatin gruplar halinde sohbetler ve zikir törenleri düzenlediğini ifade etmektedir. Ayrıca topluluğu oluşturan bireyler köken olarak çok çeşitli olsalar da, "müritlerin büyük çoğunluğunun üç ana alt-gruba mensup olduğu gözlemlenmektedir. Bunlar sırasıyla, Türkler, Güney Asyalılar ve (çoğunluğu İngiliz) Batılı mühtedilerdir." Yazar bu grupları ayrı başlıklar halinde de analiz etmekte, alan çalışmasından elde ettiği bilgileri okuyucuyla paylaşmaktadır.

Yazar "*Türk Müritler*" başlığında Londra'da tarikata bağlı Türklerin sosyal, kültürel ve ekonomik özelliklerine dair genel analizler yapmaktadır. Tarikata en fazla Türklerin hizmet ettiğini ifade etmektedir. Yazar, tarikat üyelerinin İslam'a, tasavvufa, şeyh kavramına, kendilerini tanımlama biçimlerine, biat kültürüne

dair müritlerle birebir yaptığı görüşmeleri ve edindiği gözlemleri de aktarmakta ve müritlerin kendilerini nasıl kimliklendirdiklerini ve “öztanımlama” (self-identification) noktasında nelere vurgu yaptıklarını belirlemeye çalışmaktadır. Yazar bu bölümde, bir kişinin nasıl müritliğe geçiş yaptığını da okuyucuyla paylaşmaktadır. Şeyh Nâzım’dan sonra olası tarikat liderleri, tarikatın farklı kollara ayrılma olasılığı, tarikat içi gruplaşmalar gibi durumlar da yazar tarafından analiz edilerek okuyucuyla paylaşılmaktadır.

Zikir

Yazar kitabın dördüncü bölümümü tamamen zikir törenine ayırmıştı. Zikir sözcüğü etimolojik açıdan incelenmekte, İslami gelenek içinde zikrin önemi ayrıntılı biçimde aktarılmaktadır. Müritlerin neden zikir törenine katıldıkları, yazarın bu konudaki görüşmeleri, zikir ortamı, zikir öncesi, zikir esnası ve sonrası tüm ayrıntılar yazar tarafından detaylandırılmaya çalışılmıştır. Özellikle yazarın tasavvufi açıdan zikri analizi oldukça başarılıdır.

Yazar zikir yapılan mekânları ayrıntılı biçimde anlatmaktadır. Farklı etnik grupların zikir törenlerine bakışı; bireysel-toplu, ibadet yerinde ya da evlerde yapılan törenler arasındaki farklılıklar da yazar tarafından okuyucuyla paylaşılmaktadır. Zikir, ruhani ve mistik yönü okuyucunun olayı adeta yaşaması sağlanacak şekilde kaleme alınmıştır ve bu da yazarın gözlem gücünün, literatüre hâkimiyetinin göstergesidir. Zikirdeki tüm safhalar ayrıntılı olarak kitapta yer almaktadır.

Yazar dördüncü bölümde ayrıca “nefs” kavramını da açıklamaya çalışmaktadır. Arapça “ruh”, “can”, “hayat” gibi anlamlara gelen nefsin, sufilikte yedi mertebesi olduğunu dile getirmektedir. Bu bölümde, “nefs ve iktidar”, “nefs, şeytan, ruh ve kalp”, “kulluk, ibadet ve zikir”, “toplumsal pratikte nefis” gibi alt başlıklarda kavramların dinsel ve sosyal boyutu yazar tarafından değerlendirilmektedir.

Yazar gözlemlediği Nakşibendî tarikatına yönelik çalışmasına İslam ve modernite gibi uzun zamandır tartışılan başlıkları da katarak bir tartışma meydana getirmektedir. “Nakşibendî perspektifinden modern dünya” (bölüm 5) bölümünde genel değerlendirmelerde bulunmakta, bu konuda yapılmış çalışmalardan örnekler vererek tarikatın içinden modern dünyaya ilişkin görüşlere yer vermektedir. Özellikle Türkiye’de yapılan konuyla ilgili çalışmalar kitapta ayrıntılı biçimde yer almaktadır.

Yazar modern dünyanın tarikat mensupları tarafından nasıl algılandığını, sohbetlerden ve kişisel sorulardan edindiği bilgileri bu çalışmada okuyucuyla paylaşmaktadır: Şeyh Nâzım modern uygarlığın, insanlığın dünya üzerinde ulaşabildiği en iyi/ileri uygarlık düzeyi olduğu görüşünü şiddetle reddetmektedir. Şeyh Nâzım, Müslümanları, Batıların yaymaya çalıştıkları modern yaşamı taklit etme çalışmalarını utanç verici olarak değerlendirmektedir. Yazar modern dünyaya dair birçok farklı konu başlığına ilişkin görüşleri Şeyhin görüşleri olarak okuyucuya

sunmaktadır. Şeyh Nâzım özellikle batılılaşma, evlilik-boşanma oranları, Müslüman ülkelerin modernleşme durumları, teknolojik ilerleme ve bilimsel imkânlar gibi konularda katı ve eleştirel görüşlere sahiptir.

Yazar kitabın altıncı bölümünü, Nakşibendî müritlerinin Mehdilik üzerine düşüncelerine ayırmıştır. İslam inancında Mehdi kavramı, Hıristiyan kökenli akımlardaki milenaryanizm (kurtarıcı fikri) düşüncesi de bu bölümde yer almaktadır.

Kitabın yedinci bölümü “*Şeyh ve Müritlerin Siyasal Görüşleri*” başlığını taşıyor. Genel olarak radikal bir İslami anlayış çizgisine sahip olan Şeyh Nâzım ve tarikat mensupları, Batı dünyasındaki değişim ve dönüşümleri hayra yormamakta, buna bağlı olarak İslam dünyasındaki ülkeleri Batılılara özenmekle suçlamakta ve modernizmi yozlaşma olarak değerlendirmektedirler. Ayrıca Türkiye’deki değişim ve dönüşümü de radikal bir şekilde eleştirmektedirler. Yazar Nakşiliğin Türkiye serüveninin de Osmanlı’dan Türkiye Cumhuriyeti’ne geçişle birlikte nasıl bir dönüşüm geçirdiğini diğer çalışmalardan örnekler vererek okuyucuya sunmaktadır. Şeyh Nâzım’ın İslam dünyasının geleceği ve Türkiye’nin mevcut etnik ve siyasal problemlerine dair çözüm önerileri ve konuya yaklaşımı da bu bölümde yer almaktadır. İlerleyen bölümlerde tarikat içinde etkin olan belli başlı şahsiyetlerin bir anlamda otoriter olma noktasında bir mücadeleye girdiklerini; ibadet, zikir, temel İslam bilimleri gibi konularda ihtilafa düştüklerini öğrenmekteyiz. Ayrıca kitabın bir bölümü de Vahhabilik ile ilgili tarikat mensuplarının tutumlarını ortaya çıkarmaktadır. Özellikle, Arap Vahhabilere karşı sert muhalefetin olduğu gözlerden kaçmamaktadır.

Kitabın en ilginç bölümlerinden biri de onuncu bölümdür. Yazar Nakşibendî tarikatıyla ilk tanışmasını, cemaate nasıl katıldığını, İslami ibadet ve kimi pratiklere neredeyse tamamen uzak olmasına rağmen, araştırma boyunca giderek bir müride dönüşme serüvenini açık yüreklilikle okuyucuyla paylaşmaktadır. Yazar, laik bir milli eğitim sistemi içinde yetişmesine rağmen, tamamen İslami ve laiklik karşıtı gözüken bir toplulukta geçirdiği zamanı; dua etmeyi, namaz kılmayı, insanlarla İslami usullerde selamlaşmayı ve bunun gibi normal hayatta bir Müslüman’dan beklenen hal ve hareketleri yerine getirmenin kendinde nasıl bir değişime olduğunu samimi şekilde açıklamaktadır. Özellikle, yazarın Şeyh Nâzım ile tanışması, Şeyh’in yazarı ilk zamanlarda sert bir dille eleştirmesi ve zaman zaman küçümser davranması, yazarın birçok olumsuzluğa rağmen cemaate kendini kabul ettirmesi ve çalışma boyunca edindiği farklı deneyimlerle çalışmanın farklılığını ortaya koymaktadır. Hatta yazar, dünya görüşü ve yetişme biçimine tamamen zıt olan, Şeyh’in elini öpme eylemini defalarca tekrarladığını ve bir zikir töreninde biat ederek mürit olduğunu da ifade etmektedir. Mürit olma durumunu çalışmanın sonundaki sonuç bölümünde, Nakşibendîlerle ortak nokta bulma çabası olarak değerlendirmektedir.